

И.АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.24.699 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 81:811.11-112:811.111:811.512.154

АЛИШОВА ИЗАТ КУЛТАЕВНА

ТЕКТЕШ ЭМЕС ТИЛДЕРДЕГИ ТУУГАНЧЫЛЫК

ТЕРМИНДЕРДИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

(кыргыз жана англис тилдеринин материалдарында)

10.02.20 – тектештирме тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими
адистиги боюнча

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2025

Диссертация Кыргызстан эл аралык университетинин филология жана коммуникация кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Козуев Дурус Исакбаевич**, филология илимдеринин доктору, доцент, К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин окуу иштери боюнча проректору

Расмий оппоненттер: **Жумалиев Самат Субанкулович**, филология илимдеринин доктору, доцент, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин мамлекеттик тил жана маданият институтунун директору

Бектурова Анархан Абдыжалиевна, филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин, гуманитардык факультетинин доценти

Жетектөөчү мекеме: Б.Осмонов атындагы Жалал - Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты бөлүмү (720000, Жалал – Абад ш., Ленин к.,57а)

Диссертациялык иш 2025-жылдын 27-июнунда саат 10:00 до И. Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Раззаков көч, 51а. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-pct-peh-h5a>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч.Айтматов просп.,27) китепканаларынан, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан (www.vak.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын 27-майында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин

окумуштуу катчысы,

филология илимдеринин кандидаты, доцент

Н.Б.Джаркинбаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Тууганчылык терминологиясын изилдөөнүн татаалдыгы жана ар тараптуулугу тууганчылыкка байланышкан түшүнүктөрдүн маданий, тарыхый кубулуштарга таандык социалдык, тарыхый, аксиологиялык аспектилерге ээ адамзаттык масштабдагы түшүнүк экендиги менен шартталган. Тагыраак айтканда, аны изилдөө тилдик алкактан чыгып, жогоруда саналып өткөн өнүктөрдү эске алуу менен кеңири тармактык иликтөө зарылдыгын жаратат. Сөз болуп жаткан объектинин бир эле тарыхый өнүгүшү ала турган болсок, анда байыркы кыргыз жана европа коомундагы матриархат же патриархаттык үстөмдүктөн тартып, коомдук формацияларга байланышкан маселелерди өзүнө камтып турушунун өзү изилдөө ишинде карала турган проблеманын тамырынын тереңдигинен, материалдардын кеңири масштабынан кабар берет. Айрыкча тектеш эмес тилдерди салыштырма аспектиде изилдөөдө бул маселелер айкын билинет. Сөздөрдүн түпкү тегин билүү, тил үйрөнүп жаткан өлкөнүн менталитетин жана маданий өзгөчөлүктөрүн түшүнүү өтө маанилүү. Мындай маселелер, өз кезегинде, туугандык байланыштар менен мамилелерди жана аларды туюндуруу үчүн колдонулган базистик лексиканы, асыресе, тууганчылыкка байланышкан тилдик каражаттарды ар тараптуу изилдөө зарылдыгын жараткан. Ошондуктан тилдин базистик лексикасы катары тууганчылык терминдери ата мекендик жана чет өлкөлүк илимпоздордун эмгектеринде жеке изилдөөгө алынып келген.

Диссертациялык иштин темасы илимий-изилдөө мекемелердин пландары жана мамлекеттик программалар менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргызстан эл аралык университетинин филология жана коммуникация кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Иштин максаты - кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдеринин семантика-структуралык жана семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Диссертациялык иштин бул негизги максатын жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлган:

1) ар кандай булактардан алынган кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдерин тактап-системалаштыруу жана айрым туугандык терминдердин этимологиясын аныктоо менен жалпылоочу жана айырмалоочу өзгөчөлүктөрүн салыштырып иликтөө;

2) кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдерине семантика-структуралык, семантика-функционалдык ошондой эле лексика-семантикалык талдоо жүргүзүү;

3) тууганчылыкка байланыштуу кыргыз жана англис тилдериндеги ар бир терминдин компоненттеринин семантикалык структураларынын интегралдык жана дифференциалдык (жеке) белгилерин аныктоо;

4) тектеш эмес эки тилдеги туугандык жакындыктын иерархиясындагы терминдердин семантикасындагы имплициттик жана эксплициттик компоненттерди аныктоо жана аларга мүнөздөмө берүү;

5) тууганчылык терминдеринин семантикасындагы гетеронимия, гиперонимия жана гипонимия кубулуштары менен байланышын аныктоо.

6) кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдерине байланыштуу топонимикалык, ономасиологиялык жана антропонимикалык белгилерди изилдөө.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы:

Ар башка типологиялык системага тиешелүү болгон англис жана кыргыз тилдериндеги тууганчылык терминдерин изилдөөнүн натыйжасында алынган иштин илимий жаңылыгы катары төмөнкүлөрдү белгилейбиз:

1) кыргыз, англис тилдериндеги тууганчылык терминдердин жалпы жана өзгөчө сапаттарга ээ салыштырма-типологиялык моделинин иштелип чыгышы;

2) тууганчылык терминдеринин эки тилде гиперонимдик-гипонимдик, гетерогендүү-гомогендүү, денотативдик-коннотативдик, нейтралдуу-экспрессивдүү / эмоционалдуу, башкы-кошумча, алгачкы-дериваттык ж.б семаларынын аныкталып сыпатталышы;

3) тууганчылык байланыштардын эки тилдеги этимологиясы, өнүгүүсү, семантикалык жактан өзгөрүүсүнө, байышына мүнөздүү болгон белгилердин аныкталышы;

4) кыргыз жана англис тилдериндеги социалдык-лингвистикалык өзгөрүүлөрдүн негизинде тууганчылык терминдеринин иликтениши;

5) кыргыз жана англис тилдериндеги туугандык системанын лингвомаданий этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрүнүн аныкталышы;

6) кыргыз жана англис тилдеринде тууганчылык терминдери алгачкы жолу антропологияда, ономасиологияда жана топонимикалык аспектиден семантика-структуралык, семантика-функционалдык изилдөөгө алынышы;

Алынган жыйынтыктардын практикалык баалуулугу. Изилдөөдөн алынган тыянак-натыйжалар кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылыкка байланышкан теориялык маселелердин изилденишине, тилдик каражаттардын эки тилге так которулушуна өбөлгө түзөт. Ошону менен бирге англис-кыргыз жана кыргыз-англис терминологиялык сөздүктөрүн түзүүдө, англис тилин кыргыз мектептеринде окутууда, кыргыз жана англис тилдеринин тарыхый лексикологиясы, семасиологиясы боюнча окуу куралдарын, типтүү жана жумушчу программаларды, лекциялык курстардын тексттерин даярдоодо теориялык материал катары колдонууга болот.

Илимий иштин коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Туугандыктын көптөгөн биологиялык мамилелерине ылайык, ар кайсы элдердеги тууганчылык терминдеринин ырааты ар башкача жайгаштырылган; мындай "катмарлануу" ыкмасы туугандык системанын ар бир элдеги өзгөчөлүгүн аныктайт.

2. Кыргыз тилиндеги тууганчылык терминдеринин басымдуу бөлүгү лексикалык жактан кошумча көп мааниге ээ болгондуктан колдонулуу мүмкүнчүлүгү кеңири, ал эми англис тилинде болсо туугандык терминдери жалпы мааниге ээ.

3. Тууганчылык тутуму үй-бүлөлүк мамилелердин ар кандай түрлөрү чагылдырылган терминдер менен, ошондой эле белгилүү бир социалдык мамилелер тутуму менен байланыштуу.

4. Салыштырылып жаткан тилдерде тууганчылык терминдеринин системасынын өнүгүшүнүн жалпы тенденциялары полисемиянын пайда болушунан, терминдердин пассивдүү лексикага, атап айтканда, архаизмдерге айланышынан, тууганчылыктын жана тууганчылык касиеттин конкреттүү терминдеринин сандык кыскарышынан, тууганчылыктын көптөгөн терминдеринин маанилеринин семантикалык трансформацияларга кабылышынан көрүнөт.

5. Салыштырылып жаткан тилдерде тууганчылык иерархиясы тарыхый, маданий, биосоциалдык факторлор аркылуу аныкталып, ал факторлордун таасири тилдик каражаттар аркылуу чагылдырылат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Ар башка типологиялык системадагы англис жана кыргыз тилдериндеги тууганчылыкка байланыштуу терминдердин семантика-структуралык, семантика-функционалдык табиятын изилдөөдө тилдик материалдар менен бирге тарыхый-этнографиялык, маданий материалдарды топтоо, системалаштыруу, кыргыз жана англис тилдерине тиешелүү иллюстративдик материалдарды ар тараптуу изилдөө автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин чет тилдер кафедрасы, котормонун теориясы жана практикасы кафедрасы, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Ала-Тоо эл аралык университетинин лингвистика кафедрасы тарабынан уюштурулган илимий-практикалык конференцияларда, илимий семинарларда талкууланган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн негизги мазмуну 15 илимий макалада чагылдырылып, анын ичинен Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясы сунуштаган мезгилдүү басылмаларда 13 макала, РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү чет элдик журналдарда 2 макала жарык көрүп, импакт-фактору 0,1ден кем эмес журналдарда 2 илимий макала жарыяланды.

Диссертациянын көлөмү жана түзүмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү 202 бетти түзөт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин актуалдуулугу негизделип, максаты, милдеттери көрсөтүлүп, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу негизги жоболор берилип, алынган натыйжалардын колдонуу чөйрөсү аныкталып, алардын апробациясы, жарыяланышы жана иштин түзүмү тууралуу маалыматтар берилген.

1-бап. “Изилдөөнүн илимий - теориялык өбөлгөлөрү” деп аталып, аталган бапта тууганчылык терминдердин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилденишине сереп салынды.

1.1. Тууганчылыкка байланыштуу аталыштардын жалпы тил илиминде изилдениши. Тууганчылыкка байланыштуу аталыштар алгач ирет америкалык илимпоз, этнолог Л. Г. Морган тарабынан Түндүк Американы мекендеген индей урууларындагы туугандык байланыштардын мисалында изилдөөгө алынган. Атап айтканда, автор өзүнүн “Байыркы коом” деген эмгегинде алгачкылардан болуп туугандык байланыштарды классификациялык жана дескриптивдик системаларга бөлүп караган.

Тууганчылыкка байланыштуу колдонулган лексикалык каражаттар тил илиминен тышкары, тарыхый-этнографиялык, этнологиялык, социолингвистикалык өңүттөрдөн изилдөөгө алынгандыгын белгилөөгө болот. Маселен, окумуштуу Клара Вавра (1970) тарабынан венгер тилинин материалында тууганчылык терминологиясы иликтенген. Мындан тышкары аталган эмгекте туугандык байланыштар жана аларды туюндурган лексикалык каражаттар, туугандыктын биологиялык, социалдык факторлорго негизделген өңүттөрү каралган.

Сөз болуп жаткан маселелер боюнча О. Н. Трубачевдун (1959), ошондой эле жогоруда аты аталган К. Вавранын классификациялары белгиленип жүрөт. Андыктан тууганчылык терминдери өздөрүнүн түз маанилеринен тышкары, ар кандай семантикалык катмарлануу менен жылышууларга кириптер болуу менен, төмөндөгүдөй үч өңүттөн каралат:

- 1) структуралык өзгөчөлүктөрү;
- 2) алардын маанилери;
- 3) колдонулуш өзгөчөлүктөрү.

Мындан тышкары тууганчылык терминдеринин хронологиялык макалдары, б.а., алардын генетикалык жана тарыхый мүнөздөмөлөрү да иликтенет. Мындай жагдай тууганчылык лексиканын тигил же бул тилдик жамааттын жашоосуна байланышкан конкреттүү тарыхый, маданий, социалдык контекстте каралуу зарылдыгы аркылуу түшүндүрүлөт. Ал эми туугандык мамилелердин үй-бүлөнүн, жалпы эле коом турмушунун, улам татаалдашкан социалдык мамилелердин контекстинде иликтөөгө алган окумуштуулардын катарына Р. Лоуи [1928], У. Риверс [1914], П. Кирхгоф [1955] өңдүү окумуштууларды кошууга болот.

1.2. Тууганчылык терминдеринин лингвистикалык түркологияда изилдениши. Тууганчылыкка байланыштуу терминдер тилдик башка каражаттардай эле таза лингвистикалык өңүттөн бир тилдин чегинде, ошондой тилдердин лексикалык каражат-ресурстарын салыштыруу менен эки же андан көп тилдердин чегинде изилденип келген. Маселен, мындай эмгектерге А. А. Машрабовдун “Значение терминов родства и их выражение в кыргызском и узбекском языках» (2000), Л. С. Кара-оолдун тува тилиндеги тууганчылык терминдерине арналган изилдөөлөрүн (2004), Л. А. Гаджиеванын “Термины родства и свойства в кумыкском и турецком языках” (2009), Е. Н.

Мурадымованын “Термины родства в лингвокультурологическом аспекте” (2014), Ч. Ж. Мусаеванын “Функционально-семантическое поле со значением “родства” в русском и кыргызском языках” (2023) өңдүү бир катар изилдөөлөрү белгилүү.

Мындан тышкары сөз болуп жаткан багытта А. А. Калужнин, Э. Ф. Скороходько, А. И. Моисеев, О. С. Чесноков ж.б изилдөөчүлөрдүн эмгектери бар экендигин кошумчалоого болот. Ал эми түркология жаатында тууганчылык терминдерин ар кайсы түрк тилдеринин материалында изилдөөгө алган бир катар окумуштуулардын фундаменталдуу эмгектери бар экендиги маалым. Алардын ичинен А. А. Покровскаянын “Термины родства в тюркских языках” (1961), А. Н. Кононовдун “К этимологии слов огул “сын” (1958), К. М. Мусаевдин “Термины родства в современных западно-кыпчакских языках” (1972), “Лексика тюркских языков в сравнительном освещении” (1975), Э. В. Севортяндын “Этимологический словарь тюркских языков” (1974), Г. Джафаровдун “Употребления и изменения в значении терминов родства в современном азербайджанском языке” (1968), И. Исмоиловдун “Термины родства в тюркских языках” (1966), М. Ш. Саидованын “Лексико-семантический анализ терминов родства наманганских говоров” (1972) аттуу бир катар эмгектерди бөлүп көрсөтүү менен, алардын басымдуу көпчүлүгү айрым түрк тилдериндеги тууганчылык терминдерин салыштырып изилдөөгө арналгандыгын белгилөөгө болот.

Ошону менен бирге түрк тилдер тобуна кирген айрым тилдердеги тууганчылыкка байланыштуу лексикалык каражаттар С. Ф. Миржанов, Х. Г. Юсупова, Ш. Ш. Сарыбаев өңдүү изилдөөчүлөр тарабынан каралган.

Жалпылап айтканда, жогоруда саналып өткөн окумуштуулардын эмгектеринде тилдик, этнографиялык жана лингвомаданият таануучулук аспектилер басымдуулук кылгандыгы байкалат.

1.3. Тууганчылык терминдеринин кыргыз тил илиминде изилдениши.

Кыргыз тил илими жаатында тууганчылык терминдери кыргыз тилинин лексикологиясы, диалектологиясы боюнча жазылган илимий эмгектердин көпчүлүгүндө лексика-тематикалык топторго байланыштуу темалардын алкагында каралып келген. Андай эмгектерге Б. М. Юнусалиев [1959], К. К. Юдахин [1965], Б. О. Орузбаева [1970], С. Сыдыков [1991], Ч. Дыйканова [1991], М. Толубаев [1991], Ш. Жапаров [2012] өңдүү окумуштуулардын изилдөөлөрүн киргизүүгө болот. Ал эми кыргыз тилиндеги тууганчылык терминдери атайын изилдөөнүн объектиси катары синхрондук тектештирме өңүтүнөн А. А. Машрабов [2000], Мурадымова [2010], Ш. Ж. Эржигитова [2016], С.С. Жумалиев [2021], Ч. Ж. Мусаева [2023] өңдүү авторлордун изилдөөлөрүн киргизүүгө болот.

1.4. Тууганчылык терминдеринин англис тил илиминде изилдениши.

Тууганчылыкка байланыштуу атоолордун генезиси адамдын жаралуу процессине, ошону менен бирге ар кандай коомдук формациялардагы үй-

бүлөлүк мамилелерге түздөн-түз байланыштуу экендигин чет элдик окумуштуулар Л. Г. Моргандын [1933], Р. Лоуинин [1928], У. Риверстин [1914], П. Кирхгофдун [1955], Клара Вавранын [1970] эмгектеринде талданган. Таза лингвистикалык аспектиден тууганчылык терминдеринин фонетикалык, лексикологиялык, морфологиялык маселелери каралса, ал эми лингвомаданият таануучулук өңүттөн тууганчылык терминдери социалдык мамилелерди чагылдырган маданий код, улуттук спецификага түздөн-түз байланышкан каражаттар катары иликтенет.

Изилдөөнүн экинчи бабы **“Кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдерин изилдөөнүн методологиясы, методдору жана материалдары”** деп аталып, бул бап өзүнө үч бөлүмдү камтыйт.

2.1. “Изилдөөнүн объектиси, предмети жана методдору”. Бул бөлүмдө изилдөөнүн объектиси, предмети, ошондой эле изилдөөнүн материалдары жана методдору жөнүндө маалыматтар берилди.

Изилдөөнүн материалдары кыргыз жана англис тилдеринин лексикографиялык булактары болгон “Англис тилинин түшүндүрмө сөздүгү”, “Англисче-орусча сөздүк”, “Кыргызча-англисче сөздүк”, “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү”, “Кыргызча-орусча сөздүк”, ошондой эле мурдагы бир катар терминологиялык сөздүктөр эсептелинет.

Изилдөө ишибизди жүргүзүүдө сыпаттама, синхрондук-салыштырма жана компоненттүү анализ, анализ жана синтез, индукция жана дедукция, салыштырма-тарыхый методдор колдонулду, ошондой эле изилдөөнүн зарылдыгына жараша аналогия, моделдештирүү, этимологиялык талдоо өңдүү усулдары пайдаланылып, системалаштыруу ыкмасын пайдалануу менен кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылыкка байланышкан терминдер тандалып алынып, алар системалаштырылып салыштырууга алынып, жалпы жана жеке белгилери аныкталды. Бул маселелер боюнча окумуштуулар тарабынан көз караш, концептуалдуу пикирлердин маңызын ачып берүүдө анализ жана синтез, сыпаттама методдор колдонулса, ар бир жеке тилдик фактыдан жалпы жыйынтыктарды чыгарууда дедукция, же, тескерисинче, жалпы жол-жобо, теориялык негиздерден жеке маселелерди карап тыянак чыгарууда индукция методу пайдаланылды. Тектеш эмес тилдердин айырмачылыктуу белгилерин аныктоо үчүн салыштырма-тарыхый метод колдонулуп, эки тилдеги тууганчылык терминдеринин пайда болуу, өнүгүү, калыптануу процесстери аныкталды.

2.2. Изилдөөнүн теориялык жана иллюстрациялык негизги материалдары. Изилдөө ишибизде окумуштуу Л.Г.Морган тарабынан туугандык байланыштарга карата берилген алгачкы классификация туурасында учкай кеп козголгон. Мындан тышкары туугандык мамилелерди үй-бүлөнүн, жалпы эле коом турмушунун, улам татаалдашкан социалдык мамилелердин контекстинде иликтөөгө алган Р.Лоуи, У.Риверс, П.Кирхгоф өңдүү

окумуштуулардын аты аталып, ал эми тууганчылык терминдердин изилденишине арналган диссертациялык иштер катары М. Ш. Сарыбаева, Х. А. Аргынбаев, З. А. Битарова, А. А. Бурячок, К. И. Вавра, Э. М. Гусейнова, О. А. Дмитриева, А. В. Зарецкий, А. М. Кузнецов, А. Кулиев, А. А. Мулдагалиева, О. С. Чеснокова, И. М. Шарапова өндүү жана башка бир катар авторлордун изилдөөлөрү аталып, алар ишибизде теориялык материалдар катары кызмат кылгандыгын белгиленген. Сөз болуп жаткан теориялык материалдарды иллюстрациялоо максатында көркөм чыгармалардан мисалдар келтирилген.

Атап айтканда, Ч. Айтматовдун “Жамийла” повестинен Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романынан, англис жазуучусу Ш. Бронтедин “Jane Eyre”, Ф. Х. Борнеттин “Сырдуу бак”, Галсворти. Ж. “Форсайт сагасы”, Харпер Ли “To kill a Mockingbird”, Фицджеральд Ф. Скоттун “Тандалма чыгармаларынан” үзүндүлөр алынган. Мындан тышкары кыргыз тилиндеги “байке”, “эже”, “эне”, “ама”, “уул”, “кыз” сыяктуу бир катар терминдер этимологиялык жактан талдоого алынып, тиешелүү тилдик фактылар аркылуу иллюстрацияланган. Андан соң *Father* — [ˈfaːðə] [фазэ] — ама; *Mother* — [ˈmʌðə] [мазэ] — ама, эне; *Sister* — [ˈsɪstə] [сустэ] — эже, синди; *Brother* — [ˈbrʌðə] [бразэ] — байке, ага, ини; *Son* — [sʌn] [сан] — уулу; *Daughter* — [ˈdɔːtə] [до:тэ] — кызы; *Twins* [twɪnz] [твинз] — эгиздер; *Parents* — [ˈpeərənts] [пэрэнтс] — ата – эне; *Sibling* — [ˈsɪblɪŋ] [сиблин] — кандаш бир туугандар; *He is my sibling.* — Ал менин бир тууганым. *She is his sibling.* Ал анын бир тууган эжеси. *They are siblings.* — Алар бир туугандар; *Husband* — [ˈhʌzbənd] [хазбэнд] — күйөөсү, жубайы; *Aina's husband is my colleague.* — Айнанын күйөөсү – менин кесиптешим; *Wife* — [waɪf] [вайф] — аялы, жубайы, зайыбы; *She is his wife.* — Ал анын зайыбы; *Couple* [kʌpl] [капл] — түгөйлөр; *This couple is always together.* — Бул жубайлар ар дайым бирге; *Spouse* [spaʊz] [споуз] — жубайлар, күйөөсү / аялы; *He was invited with his spouse.* — Аны жубайы менен чакырышты; *Baby* — [ˈbeɪbi] [бэйби] — чүрпө, наристе, перзент, ымыркай өндүү бир катар терминдер салыштырылып, маанилик аналогу жок айрым атоолор чечмеленип, түшүндүрүлүп берилген. Келтирилген көпчүлүк терминдер этимологиялык, семантика-структуралык, этнолингвистикалык жана лингвوماданият таануучулук өнүгүштөрдөн каралып, теориялык материалдардын мазмунуна ылайык иллюстрациялык материалдар да келтирилген.

2.3. Кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдерин изилдөөнүн илимий-теориялык негиздери. Тууганчылык терминдери (ТТ) – ар бир тилдин негизги, түпкү, байыркы лексикалык тобу, катмары. “Тууган” түшүнүгү К. К. Юдахиндин сөздүгүндө төмөнкүчө түшүндүрүлөт: “1. Тууган – каны бирге туугандык, бир туугандык, бир атадан тарагандык, тууган болуу; 2. Тектештик – түбү бирдик, түрдөштүк, окшоштук, турпатташтык”. зат. 1. Ага-ининин балдары, бир атанын балдары, бир уруудан таркаган адамдар. *Тууган күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат* (макал). *Мукай менен Абаз жакын туугандардын балдары* (Таштемиров). [Юдахин, 1957:503]

Кыргыз тилинде тууганчылык терминдери ар башка маселелердин контекстинде каралган. Маселен, тууганчылыкка байланыштуу терминдер кыргыз тилинин тарыхый лексикасына байланышкан маселелердин контекстинде түрк тилдерине орток лексикага тиешелүү сөздөрдүн катарында каралган [Машрабов,2000:112]. Мындан тышкары тууганчылыктын патрилиниялуу системасында негизги, борбордук термин катары эсептелген “ата” термини С.С. Жумалиев тарабынан *ата – эти – эт* деген зат атоочтук уңгуну *эт* этиши менен семантикалык жалпы байланышта каралган. Анын ою боюнча, жаратылыштын табигый мыйзамы боюнча эркек затына жаратуучулук касиети таңууланган (кыймыл-аракет). Экинчиден, адамзат коомунда атага үй-бүлөнү багуучулук, бүлө мүчөлөрүн турмуш жолуна салуучулук милдеттери да жүктөлгөн (балдарын үйлөнтүү, кыздарын турмушка берүү ж. б.) [Жумалиев, 2015:63]. Ошону менен эле бирге *ата* уңгусунан жасалган *аталык* сөзүнө да талдоо жүргүзүлгөн.

Аталык – байыркы кыргыз (түрк) термини. Термин *ата болду, аталык кылууга ээ болду* маанисин туюнтат. Баланы башка бирөөнүн колуна тарбиялоо үчүн берүү, тууган-туушкан болуунун бир формасы. Өткөн доорлордо тектүү үй-бүлөлөр балдарын атайын тарбиялоо максатында карапайым адамга же башка бир үй-бүлөгө тапшырган учурлары кездешкен. 19-к. Кокон хандыгында аталык башкаруу институту болгондугу маалым. Кокон сарайында кыргыздардын белгилүү мамлекеттик саясий ишмерлери Нүзүп бий, Мусулманкул, Алымкул аталык, Алымбек даткалар кандар үчүн аталык функцияларын аткаргандыктары белгилүү [Жумалиев,2015:218].

Маселен, аталык түшүнүгүн тарыхый чыгармалардан кезиктирүүгө болот: – *О, хазрати... Бийлик эгеси паша... Бирок ... – деп, эритип тартып сүйлөдү. – Бирок, паша, демек бийлик эгеси, мамлекет ишин кудайдын каалоосундай жүргүзүп кетүүгө акылы толбогон жааш болсо, ушул учурда мамлекеттин пайдасы үчүн, ошол мамлекетте күн көрүп турушкан мусулмандардын тынччылыгы үчүн, башка бир акылга дыйкан, ишке канык адамды ханга аталык бийлигине чакырса болот...* (Т.Касымбеков, 1998:251).

Индоевропалык тилдерде туруктуу сөз: санскрит *bhrátár*, грек *phratér*, латын – *frater* ж.б. Бирок венгр тилиндеги *barát* славян тилинен, түрк тилиндеги *birader* перс тилинен киргени белгилүү. Маселен, индоевропа тилдеринде "brother" термини "*b^hréh^hātēr*" (же *bhrātēr*) деген байыркы праформадан келип чыккан. Бул сөз көптөгөн тилдерде бир аз өзгөрүүлөргө дуушар болгон, бирок мааниси бирдей бойдон калган: латынча – *frater*, грекче – *φράτηρ* (*phrátēr*) – санскритче – (*bhrātṛ*) башында "*бир тууган*" эмес, "*туугандардын союзу*" деген мааниде колдонулган.

"I had *two brothers*, both older than me, both bachelors, both away at the front, and there had been no word from either for a long".(Jamila, Selected stories Ch.Aitmatov,2000:5) – "Менин *эки агам*, экөө тең үйлөнө элек, согушка кеткен боюнча кабар жок" (Жамийла.Ч.Айтматов Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы.Б-2018.111-б).

Тил илиминин тарыхынан белгилүү болгондой, тууганчылыкка байланыштуу лексика дээрлик бардык тилдердин базистик лексикасына

тиешелүү катмар катары эсептелет. Андыктан тууганчылыкка байланыштуу тилдик каражаттар тилдик эволюциянын баштапкы этаптарында жаралгандыгы туурасындагы палеолингвистикалык ойлор туугандык байланыштардын адамзат коомунун социалдашуусунда эң башкы фактор катары роль ойногондугу аркылуу түшүндүрүлөт. Кыргыз тилиндеги тууганчылык терминдеринин басымдуу көпчүлүгү лексикалык семантикага ээ болгондуктан, кеңири чөйрөдө колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ, ал эми англис тилинде жалпы мааниге ээ.

Изилдөөнүн үчүнчү бабы “Кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдеринин семантика-структуралык жана семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрү” деп аталып, ал беш бөлүмдөн турат. Аталган бапта изилдөөнүн кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдердин жасалуу, колдонуу жолдору, этимологиясы жана алардын гиперонимиялык, гипонимдик, согипонимдик, гетеронимиялык маанилери, тууганчылык атоолорду ономазиологиялык аспекти жана айрым топонимикалык жерлердин аталыштары боюнча иликтөө жүргүзүлөт.

3.1. Кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдеринин жасалуу жолдору жана колдонулушу. Кыргыз жана англис тилдеринин сөздүк материалдарын жана алардын өз ара байланышын салыштырып изилдөө ар түрдүү структуралуу тилдерди салыштырма-типологиялык изилдөөнү андан ары өнүктүрүү үчүн чоң теориялык жана практикалык мааниге ээ, ошондой эле каралып жаткан тилдерде жаңы тилдик фактыларды табууга өбөлгө түзөт. Кыргыз жана англис тилдеринде дээрлик бардык кандаш туугандары бир сөз менен аталат – ата, эне, эже, байке. Бир компоненттен турган жөнөкөй аталыштарга *ama – father, ana – mother, сиңди–sister, ага, уни, байке – brother, тайке – uncle, тайжеңе – aunt, жээн – nephew, бөлө – cousin* ж.б. аталыштары кирет.

Англис тилинде *абысын, балдыз, кайни, бажса, кайнага, кайынэже* деген сөздөрдүн котормосун таба албайбыз. Эки же андан ашык компоненттерден турган татаал аталыштарга: *чон ama, тайама/эне, таене – grandfather/mother (grandpa/granny)*, белгилей кетчү нерсе тайата, тайэне деген сөздөр англис тилинде деле *grandfather/mother (grandpa/granny –кайын ата–father-in-law, кайын эне – mother-in-law, күйөө бала – son-in-law, өгөй эне / ama /кыз / бала–stepmother / father / daughter / son, асыранды бала / кыз – adopted son/daughter* кыргыз тилинде бир компонент болуп, англис тилинде эки же андан көп болгон учурлары дагы кезикпей койбойт. Мисалы: *жеңе – sister-in-law, жезде – brother-in-law, келин–daughter-in-law , небере – granddaughter/son.*

Эки сөз биригип бир маанини берет: *кайын ama - father-in-law, кайын эне - mother-in-law* кыздын же баланын ата -энесин атайбыз, ал эми англис тилинде сөзмө-сөз которгондо *мыйзамдуу ama / ana* деп сөзмө- сөз которулат.

Кыргыздар жалпы колдонуу үчүн иерархиялык типтеги тууганчылык терминологияны колдонушкан: *ата–чоң ата –баба– буба* “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” жогорку жана төмөнкү вертикаль боюнча жыйырмага

жакын аталыш көрсөтүлөт. Бул аталыштар иреттик белгини талап кылбаган курама жана диалектилик экени айтпаса да түшүнүктүү. Негизги «жети ата» сөздүк уясында мындай берилет: Ата (father). 2. Чоң ата (grandfather). 3. Баба (first grandfather). 4. Буба (second grandfather). 5. Кубаары (third grandfather). 6. Жото (fourth grandfather). 7. Жете (fifth grandfather). [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2011].

Кыргыз тилинде «небере» термини көп маанилүү сөз болуп лексикалык форма менен берилип, англис тилиндегидей grandson (уул небере), granddaughter (кыз небере) деп айтылбайт. Жынысына карабай, небере, жээн небере деп кыздын кызы же уулу, эне тарабындагы туугандар аташат, себеби кыргыз элинде уулунун небереси кыздын балдарына караганда жакыныраак деп эсептелинет.

Кыргыз маданиятында тууганчылык терминдерде кийинки жети муунду билүү зарылчылыгы бар. Мисалы алар: 1) *бала*, 2) *небере*, 3) *чөбөрө*, 4) *кыбыра*, 5) *тыбыра*, 6) *чүрпө*, 7) *урпак*, ..., туяк деп уланып кете берет.

Таблица №1. Жети ата

Кыргыз англис тилдеринде жыныска карай бөлүнүп айтылышы	
Эркек-man	Аял-woman
7.Жете - sixth grandfather	7.Чоң тайэнеси -----
6.Жото - fifth grandfather	6.Чоң тайэне -----
5.Куба - fourth grandfather	5.Чоң тайэне -----
4.Буба - third grandfather	4.Чоң тайэне - great grandmother
3.Баба - great grandfather	3.Чоң чоң эне - great grandmother
2.Чон ата – grandfather	2.Чоң эне - grandmother
1.Ата – father	1.Апа – mother
Уул – son	кыз-daughter
Небере (уул, кыз)	Grandson, granddaughter

Британ маданиятында жаңы төрөлгөн бала, кызды чиркөөдө сууга чөмүлтүү салты өкүл ата–*godfather* ['gɒdfɑ:ðə], өкүл эне – *godmother* ['gɒdmʌðə] же өкүл апа, өкүл бала – *godson* ['gɒdsən], өкүл кыз–*goddaughter* ['gɒddɔ:tə] шайлоо салты менен коштолсо, кыргыздарда жаш жубайлар үйлөнгөндө – *өкүл ата*, *өкүл эне* шайланат. Кандаш жана кандаш эмес тууганчылык аталыштар кыргыз тилинде дээрлик дайыма бир сөз менен берилсе (эки бир тууган ага ж. б.); англис тилиндеги биринчи багыттагы туугандык атоолор жөнөкөй сөздөр менен берилет (father, sister ж. б.), ал эми кандаш эмес туугандар (father-in-law ж. б.) татаал сөздөр менен берилет.

3.2. Кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдеринин семантика-структуралык өзгөчөлүктөрү.

Бул бөлүмдө кыргыз жана англис тилдеринин ортосундагы тууганчылык терминдердин жалпылыктары менен айырмачылыктарына байланыштуу маселелери иликтенген. Мисалы, кыргыз тилинде "тууган" (нике боюнча тууган), *кудача*, *аяш эне/ата*, жакынкы жана алыскы туугандар. Англис

тилинде мындай түшүнүктөрдүн аналогдору дайыма боло бербегендиктен улам алар англис тилине чечмелөө, түшүндүрүү жолдору аркылуу которулат.

Байбиче термини бир нече аялдуу кишинин эң улуу аялы, андан кийинки аялдары токол деп аталат. *Байбиче* деп сыйласа, кемпирдин көркү чалында...(Айтматов,2018:503). Байбиченин статусу жогору, үй-бүлөдө дээрлик бардык маселелер байбиче аркылуу чечилет, ал эми токолдун мүмкүнчүлүгү чектелүү, үй кызматын жасаган аялды элестетсек болот.

Мисалы: -Байбиче, *чочубай эле коюңуз Сейит турганда...*(Айтматов,2000:57)

...now, Don't worry, baibiche Seit will take good care of her (Айтматов,2000.19)

Baibiche - the mistress of the house. Бул мисалда *байбиче* сөзүнүн англис тилинде – (*the mistress*) (*кожойке*) эквиваленти жок болгондуктан *baibiche* деп кыргыз тилиндегидей кайрылуу иретинде берилген жана сүйлөмдөн кийин түшүндүрмө берилген. Мындай мисалдарга, *аталаш* (атасы бир энеси башка), *энелеш* (энеси бир атасы башка) ж.б.у. сөздөрдү кошууга болот.

Бул кыргыз маданиятына гана таандык туугандык жакындык терминдер, ал эми Британ маданиятында жат көрүнүш.

3.3. Кыргыз жана англис тилдериндеги айрым тууганчылык терминдеринин этимологиясы, алардын гиперонимиялык, гипонимиялык, гетеронимиялык маанилери. Бул бөлүмдө туугандык терминдеринин гипонимиялык, гиперонимиялык табияты каралган. Көптөгөн тилдердин, анын ичинде кыргыз жана англис тилдеринин материалында аталган маселелер толук изилденбегендиктен, лексиканын айрым катмарларынын сөздөрүнүн гипер-гипонимикалык байланышы азыркы тил илиминин актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат. Гиперонимдер-гипонимдерден турат, алар – сөздөр же сөз айкаштары. Алсак, гипонимикалык мамилени төмөнкү мисалдардан байкоого болот.

Кыргызча тууганчылык аталыштардан *ата* – *баба* гипероним болсо, *ата*, *чоң ата*, ошондой эле *атасы* жана *энеси* гипонимдер болсо, гипероним *ата-эне*, англис эквиваленти *father* жана *grandfather* ата тарабынан *чоң атасына* карата *ancestors*, *grandsires* гипероними, ошондой эле *mother*, *father* гипоними *parents* гиперонимин пайда кылат.

Гетероним (грек тилинен *ἑτερόνυμος heterónymos* < *ἕτερος* — башка + *ὄνομα* — атоо; англ. *Heteronym*). — бирдей маанидеги, бирок ар башка формада колдонулган сөздөр. Мисалы, *эне* - *ана*, экөө тең энени билдирет, бирок тилдик контекстке жараша колдонулат.

– *Ата* – *чоң ата* биринчи сөз атаны билдирсе, экинчиси *чоң атаны* билдирет. Кыргыз тилинде илгертен бери ар бир жигиттин үч журту бар деп айтылып келет: ата журту (ата тарабындагы *тууган-туушкандары*, *агалары*, *жеңелери*), тай журту (*тайке*, *тайэже*, *бөлөлөр*) жана кайын журту (*кайын ата*, *кайын эне*, *абысын*, *бажа*, *кайын эже*, *балдыздары*). Биз кыргыз тилине салыштырып жаткан англис тилинде *абысын*, *бажа*, *байбиче*, *кудагый*, *кудача* өндүү тууганчылык терминдери кездешпейт. Гетеронимдер жана алардын байланыштары гипонимдерге жана алардын мамилелерине мүнөздүү боло бербеген лексикалык супплетивизмдин негизинде пайда болот.

Учурда лексикалык супплетивизм ар кандай сөздүк бирдиктин ассоциациясына негизделген бири-бирине парадигмалык семантикалык микросистеманы түзүшөт. Маселен, кыргыз тилинде *ата - атасы, апасы - энеси, эжеси - улуу эжеси, - сиңди* (улуу эжеси кичүүсүнө карата айтылат) *карындаш* -(эркек бир тууган агасы кичүү кыз бир тууганына карата айтылат), *ага, байке, аке, ака* -улуу агасы, уни/үкө – кичүү иниси; англис тилиндеги *father – атасы, mother–энеси, elder, older sister–эжеси, little sister–кенже карындашы, сиңдиси, elder, older brother– агасы, байкеси – little brother – иниси* өңдүү гетеронимикалык мамиледе жупташкан сөздөр пайда болот. Гетеронимдик жуптардын ар бири бири-бирине карата бир орундуу функционалдык-семантикалык мүнөздөмөгө ээ боло тургандыгы *журт атасы, агайын-туугандар, ат казык* ж.б.у.с. сөздөрдөн байкалат.

3.4. Кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык аталыштардын ономасиологиялык аспектиси. Бул бөлүмдө тууганчылык терминдери ономасиологияга түз же кыйыр түрдө тиешелүү тилдик фактылардын мисалында каралды. Тилдик фактыларды изилдөөнүн ономасиологиялык өңүтү түркологиядагы жаңы багыттардын бири болгон функционалдык лингвистиканын негизги принциби болуп саналат. Кыргыз тилинин антропонимикасында адамдардын он миндеген энчилүү аттары, фамилиялары, лакап аттары бар, алар материал чогултуу, аны системалаштыруу жана ар кандай маалымдамаларды, сөздүктөрдү жарыялоо жагынан дагы изилдөөгө бир катар зарылчылыктар аркылуу шартталган. Бүгүнкү күндө алардын бири кыргыз фамилияларынын курамында, ошондой эле энчилүү аттардын компоненттеринде кездешет. Маселен, кичүү уулунун мураскер катары макамы, ата-энеси тарабынан көпчүлүк учурда өзгөчө астейдил мамилеге ээ болуусу энчилүү аттардын жаралуусуна негиз болгон деген ойдобуз. Маселен, эркек балага коюлган ысымдар: *Кичине* (варианты: *Кенже*), *Кенжебай* *Кенже+бай*, *Кенже+кул* «кичине + Алланын кулу», *Кенжемырза* *Кенже+мырза*, *Кенжебек* *Кенже+бек*, “*бек–түзүүчү* компонент, кан тукумунун ысымдарынан кийин колдонулган наам, ошондой эле ысымдан мурун колдонулган ар кандай сабаттуу адамдын наамы”.

Кыздардын дагы *Кенже* сөзү менен ысым коюлат, мисалы, *Кенжебийке*, *Кенже + бийкеч* “*кичүү + ханыша*”, *Кенжекан*, *Кенже+ кан* “*кичүү + кан*”, *кичүү башкаруучу*, титул, *Кенжебү*, *Кенже+бү*. Антропоним *Кенжетай*, (тай – кичирейтип эркелетүү суффикси) эки жыныстыкта тең бирдей колдонулат. Көптөгөн англис антропонимикалык фамилияларында “*мындайдын уулу*” дегенди билдирген – *son* морфемасы бар. *Диксон - Диктин уулу, Эбботсон – Эбботтун уулу, Томпсон – Томдун уулу.*

Шотландиялык тоолуу аймактардын тургундары *Мас* - “уул” префиксин колдонушат: *Маккартни – (McCartney), Мак Грегор – (McGregor),* белгилүү *Макдональд (McDonald) – Дональдтын уулу* болуп чыкты. Ал эми кыргыз тилинде *Азамат уулу Тилек, Самат кызы Чолпон, Сабыржан Чойбек* тегин деп сейрек болсо да колдонушкан. СССРдин мезгилинде орус тилинин

үстөмдүгүнүн негизинде жалпы- ова,-ов, тактап айтканда, Алишов, Сапарбаева, Чомоев деп атасынын атын бурмаланган, азыркы күнгө чейин бул бурмалоодон арыла албай, жада калса тилдик нормадай каныбызга сиңген.

Бул маселеге күбө, кыргыздын байыркы улут катары өзүн таанууга, нукуралыгына кайтуу, жоготууну ордуна коюу максатында Жогорку Кеңештин спикери Нурланбек Шакиев атасынын атын Тургунбек уулу деп өзгөртсө массалык маалымат каражаттардан, интернет айдыңынан сындагандар да кездешти. Ошондуктан, тууганчылык терминдеринин иштөө механизми, тууганчылык терминдеринин антропонимия менен байланышы кыргыз тилиндеги энчилүү аттардын өнүгүшүнүн жүрүшүнө көрүнүктүү таасирин тийгизди. Тууганчылык терминдердин топонимдер катары колдонулушу жөнүндө айтпай коюуга мүмкүн эмес.

Жыйынтыктап айтканда, эквивалентсиз тилдик каражаттар тектеш эмес тилдерге которулганда, семантикалык бурмаланууларга дуушарланышы мүмкүн, ошондуктан бул тилдик каражаттар бир улуттун башка улуттан айырмаланып өзүнүн өзгөчө бир маданий карым-катнаш белгилери бар экендигин келтирилген мисалда, атап айтканда, *байбиче – токол, кичи ана, кайни* терминдеринен көрө алабыз. Англис тилиндеги кандаш эмес туугандарга карата колдонулган атоолор бар. Кандаш эмес туугандар адамдын жашоосунда акырындык менен, ар кандай турмуштук жагдайларга байланыштуу пайда болот. Маселен, үй-бүлө куруу менен жубайлардын туугандары эки тараптуу туугандык мамилеге киришет.

3.5. Кыргыз жана англис тилдериндеги туугандык терминдерге байланыштуу айрым топонимикалык аталыштары. Топонимикалык изилдөөлөрдүн география үчүн чоң мааниси бар экендигин эч ким жокко чыгарбайт. Ал эми биздин изилдөөбүздө топонимдердин ТТ аркылуу аталышы кыргыз тилинде жана англис тилинде көп кездешет.

Эки же андан ашык компоненттерден турган топонимдердин бири (Бала Саруу, Жээн кыштоо, Кыз Күйөө) аныктоочтук, зат атоочтук милдетти аткарсат, экинчиси аныкталгыч болуп турат. Ал эми бир сөздөн турган топонимдер көп учурларда грамматикалык оңдоп түздөө жолу менен эллипстик мүнөзгө ээ болуп, аныктоочтун да, аныкталгычтын да милдетин аткарып кала берет.

Ал эми, аз болсо да, кээ бир учурларда, ТТда *Кемпир Өлдү, Балам калды* деген сыяктуу толук сүйлөм түрүндөгү синтаксистик түзүлүштөр кездешет.

“*Балам калды*” – *капчыгайы* – Кыргызстандын Туштүк регионунда Кара Шоро жаратылыш паркында жайгашкан. Бул капчыгайда тээ илгери бийик тоо арасында бир келиндин колундагы кичинекей баласы колунан түшүп, көз алдында чоң сууга агып кетет. Эне жоготкон ымыркай баласынын күйүтүнө чыдабай, ыйлап жүрүп, ар убак ушул жерде балам калды..... деп келе берчү дешет, кийинчерээк көпкө ооруп, көз жумат экен. Ошол окуядан кийин ал капчыгайды эл арасында “*Балам калды*” деп атап коюшкан деген эл оозунда кеп бар.

Топонимдерди түшүнүү, аларды жараткан этникалык топ менен байланышын аныктоо, алардын пайда болушундагы кыргыз жана англис

тилдердин өз ара байланышынын ролуна баа берүү, топонимдердин бир элден экинчи элге өтүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөө, географиялык терминологияны талдоо маселелери жана табигый реалдуулук менен байланышкан лексика азыркы учурда эң актуалдуу болуп саналат. ТТлар көбүнчө үй-бүлөлүк мамилелер менен жердин өздүгүнүн ортосундагы терең байланышты чагылдырат.

Англис тилинде туугандык топонимдер “Атанын каньону” сыяктуу ойлондуруучу ысымдардан тартып, “Эже булунуна” чейин, өткөндүн социалдык-маданий түзүлүшүнө жана адамдардын үй-бүлөлүк байланыштарды айлана-чөйрөгө байланыштыруу жолдоруна көз чаптырып турат. Туугандык терминдердин англисче топонимдери бул – *эне, ата, бир тууган, эже, таяке, таеже* жана башкалар сыяктуу үй-бүлөлүк мамилелерди билдирген сөздөрдү камтыган географиялык өзгөчөлүктөрдүн аталыштары бар.

Мындай топонимдер көбүнчө уламыштар, фольклор же тарыхый окуялар менен байланыштырылат. Мисалы: 1. *Mother Shipton's Cave* – Англиянын түндүк Йоркшир графтыгында жайгашкан бул ысым 16-кылымдагы легендарлуу пайгамбар аял Шиптон энеге байланыштуу. Легендага ылайык, ал ушул үңкүрдө жашаган жана анын аты мистика жана сыйкырчылык менен синоним болуп калган.

Мисалы: Эне багы – “One afternoon when they were all working in the garden, the door of the *Mother garden* was opened and a woman came quietly in. 'It's Dickson, and ran towards her.’” (F.H.Burnett, *The Secret Garden*, 1994:60) Мындай топонимдерди изилдөө алардын этимологиясы жана семантикалык мааниси жөнүндө теренирээк түшүнүк гана бербестен, убакыттын өтүшү менен коомдук өзгөрүүлөрдү издөөгө жардам берет.

Жыйынтыгында, аймактык топонимдерге кайрылуу кокусунан эмес – акыркы он жылдыкта изилдөөчүлөрдүн региондук жана диалекттик материалдарды изилдөөгө кызыгуусу байкалууда. Тил илиминин арсеналында бар лингвистикалык материалды изилдөө ыкмалары өзүнчө аймактын лингвистикалык терминдер менен сыпаттамасын берүүгө, анын ичинде белгилүү бир аймактын топонимикасынын калыптанышындагы мыйзам ченемдүүлүктөрдү аныктоого мүмкүндүк берет. Демек, тууганчылыкка байланышкан лексикалык бирдиктерди которууда эки тилдеги тилдик шайкештиктерден сырткары, котормого кириптер болгон тилдик жамааттардын маданиятын, менталитетин дагы жеткиликтүү деңгээлде билүү зарылдыгы жарала тургандыгы маалым.

КОРУТУНДУ

Ишибизде тууганчылык терминдердин семантика-функционалдык табиятындагы жалпылыктар менен айырмачылыктар аныкталып, алардын колдонулуу чөйрөлөрү контрастивдик өнүгтөн изилдөөгө алынып, алардын кыргыз жана англис тилдериндеги семантика-функционалдык табиятын, тексттик алкактагы коммуникативдик потенциалын изилдөөдөн соң

төмөндөгүдөй жыйынтыктар, натыйжа-тыянактар алынды.

Туугандыктын көптөгөн биологиялык, социалдык мамилелерине ылайык, ар кайсы элдердеги тууганчылык терминдеринин ырааты ар башкача жайгаштырылган. Мындай "катмарлануу" ыкмасы туугандык системанын ар бир элдеги өзгөчөлүгүн аныктай тургандыгы кыргыз жана англис тууганчылык терминдеринин семантика-структуралык, семантика-функционалдык табияты изилденип, конкреттүү тилдик иллюстрациялар аркылуу көрсөтүлдү.

Тууганчылык тутуму үй-бүлөлүк мамилелердин ар кандай түрлөрүнө карата колдонулган терминдер менен, ошондой эле белгилүү бир социалдык мамилелер тутуму менен байланыштуу экендиги кыргыз жана англис тилдериндеги тилдик иллюстрациялардын мисалында талдоого алынган.

Кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдеринин системасынын өнүгүшүнүн жалпы тенденциялары полисемиянын пайда болушунан, терминдердин пассивдүү лексикага, атап айтканда, архаизмдерге айланышынан, тууганчылыктын конкреттүү терминдеринин сандык кыскарышынан, алардын маанилеринин семантикалык трансформацияларга кабылышынан байкала тургандыгына да тиешелүү мисалдар келтирилген.

Кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык иерархиясы тарыхый, маданий, биосоциалдык факторлорго түздөн-түз байланыштуу экендиги тууганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык талааларынын салыштырылышы аркылуу аныкталган жалпылыктардын, универсалийлердин, ошону менен бирге улуттук бөтөнчөлүктөрдүн, уникалийлердин тилдик иллюстрациялардын мисалында ар тараптуу иликтениши аркылуу тастыкталган.

Мындан тышкары тууганчылыктын кыргыз жана британ маданияттарындагы патрилиниялуулугу каралып, анын кыргыз тилиндеги туруктуу мүнөзү талдоого алынган.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫК КӨРГӨН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Алишова, И. К. Кыргыз жана англис тилдериндеги туугандык, жакындык мамилени билдирген сөздөргө структуралык анализ [текст] / И. К. Алишова // К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2010. – №1 (16) – стр. 135-136.

2. Алишова, И. К. Лексико-семантическое значение терминов родства «күйөө- husband» в кыргызском и английском языках» [текст] / И. К. Алишова // К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин жарчысы – 2011. – №1 (18) – стр.167-169. <http://www.elibrary.ru>

3. Алишова, И. К. Туугандык жакындык терминдердин эркетуудөгү колдонулушу [текст] / И. К. Алишова// К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2012, №(23) – стр. 224-225. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id>

4. Алишова, И. К. Проблемы перевода терминов родства с кыргызского на английский язык [текст] / И. К. Алишова // Вестник Международный университет Кыргызстана – 2012. – №2 (22) – стр. 106-108. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=27593573>

5. Алишова, И. К. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы туугандык жакындыкты билдирген сөздөрдүн котормодо берилиши (кыргыз англис тилдеринин негизинде [текст] / И. К. Алишова // Вестник Кыргызского Национального Университета имени Ж. Баласагына. – 2012. № 4. С. 74-78

6. Алишова, И. К. Кыргызские термины родства в составе имен собственных [текст] / И. К. Алишова // Вестник Казахского национального университета. Серия филологическая. – 2012. – №2 (136) - С. 48-50

7. Алишова, И. К. Тектеш эмес тилдердеги макал-лакаптарда аялдын образынын берилиши [текст] / И. К. Алишова// Вестник Международного Университета Кыргызстана. – 2013. – № 2(24). С. 59-61

8. Алишова, И. К. Улуттук өзгөчөлүктөрдү англис тилине которуудагы кыйынчылыктар [текст] / И. К. Алишова // Кыргызский государственный.университет строительства, транспорта и архитектуры – 2015. – №1(47) – стр. 6-8. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24329938>

9. Алишова, И. К. Туугандык жакындык терминдердин жаш курак өзгөчөлүктөрүнө карай берилиши [текст] / И. К. Алишова// Вестник Кыргызский национальный университет им.Ж.Баласагына. – 2017.– (2) – стр.75-76. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44906333>

10. Алишова, И. К. Представление концепта «Семья» в разных культурах [текст] / И. К. Алишова, М. Сатыбалдиева // Вестник Международный университет Кыргызстана. – 2021 – №3 (44) – стр.13-17. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47195311>

11. Алишова, И. К. Котормодогу тилдик дуйнө таанымдын семиотикасы (англис жана кыргыз тилдеринин негизинде) [текст] / И. К. Алишова, Турар кызы М // Вестник Международный университет Кыргызстана. – 2023. – №1– (49) – стр. 51-54. <https://elibrary.ru/item.asp?id=54088132>.

12. Алишова, И. К. М. Алишованын “Асек” аңгемесине концептуалдык талдоо [текст] / И. К. Алишова, Турар кызы М // Вестник Международный университет Кыргызстана. – 2023. – №1 (49) – стр. 53-58. <https://elibrary.ru/item.asp?id=54088131>

13. Алишова, И. К. Английское местоимение и его функциональное соответствие в кыргызском языке [текст] / И. К. Алишова, М.Бектемирова // Вестник Международный университет Кыргызстана. – 2023. – №1 (49) – стр. 63-67. <https://www.kyrlibnet.kg/item.asp?id=47195311>.

14. Алишова, И. К. Тууганчылык терминдеринин макал-лакаптардагы колдонулушу [текст] /И. К. Алишова // Международный научный журнал «Alatoo Academic studies».– 2023. – №3 – стр. 205-212. <https://doi.org/10.17015/aas/2023.233.22> – 0,203.

15. Алишова, И. К. Знание семи предков или роль генеалогии в кыргызской обществе [текст] / И. К. Алишова // Международный журнал “Бюллетень науки и практики”. – 2023. – №11 – стр. 505-508. <http://www.bulletennauki.ru/> – 0,267.

Алишова Изат Култаевнанын 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Тектеш эмес тилдердеги тууганчылык терминдердин өзгөчөлүктөрү (кыргыз жана англис тилдеринин материалдарында)» деген темада даярдаган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: биосоциалдык факторлор, гиперонимия, гипонимия, социалдык мамилелер, кандаш жана кандаш эмес тууганчылык, лингвомаданий аспект, ономасиология, тууганчылык терминдер, топоним, этимология.

Иштин изилдөө объектиси катары кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдери тандалып алынды. Кыргыз жана англис тилдериндеги туугандык терминдердин кеңири таралган маанилеринин генетикалык табиятын жана алардын эки тилде туюндурулушун аныктоого мүмкүндүк берет.

Иштин изилдөө предмети катары кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылыкка байланышкан терминдердин семантика-структуралык, семантика-функционалдык табияты эсептелет.

Изилдөөнүн максаты — кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдеринин семантика-структуралык жана семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүн салыштырып изилдөө.

Изилдөөнүн методдору Изилдөөдө негизинен сыпаттама, синхрондук-салыштырма жана компоненттүү анализ, анализ жана синтез, индукция жана дедукция, салыштырма-тарыхый методдор колдонулду, ошондой эле изилдөө зарылдыгына жараша аналогия, моделдештирүү, этимологиялык талдоо өңдүү усулдар пайдаланылды.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана анын жаңылыгы.

1) кыргыз, англис тилдериндеги тууганчылык терминдердин жалпы жана өзгөчө сапаттарга ээ салыштырма-типологиялык моделинин иштелип чыгышы;

2) тууганчылык терминдеринин эки тилде гиперонимдик-гипонимдик, гетерогендүү-гомогендүү, денотативдик-коннотативдик, нейтралдуу-экспрессивдүү / эмоционалдуу, башкы-кошумча, алгачкы-дериваттык ж.б семаларынын аныкталып сыпатталышы;

3) тууганчылык байланыштардын эки тилдеги этимологиясы, өнүгүүсү, семантикалык жактан өзгөрүүсүнө, байышына мүнөздүү болгон белгилердин аныкталышы;

4) кыргыз жана англис тилдериндеги социалдык-лингвистикалык өзгөрүүлөрдүн негизинде тууганчылык терминдеринин иликтениши;

5) кыргыз жана англис тилдериндеги туугандык системанын лингвомаданий этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрүнүн аныкталышы;

6) кыргыз жана англис тилдеринде тууганчылык терминдери алгачкы жолу антропологияда, ономасиологияда жана топонимикалык аспектиден семантика-структуралык, семантика-функционалдык изилдөөгө алынышы;

Иштин колдонуу чөйрөсү. Изилдөөдөн алынган тыянак-натыйжаларды кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылыкка байланышкан тилдик каражаттардын которулушуна жана изилденишине көмөк көрсөтөт, ошону менен эле бирге англис-кыргыз жана кыргыз-англис терминологиялык сөздүктөрүн түзүүдө, англис тилин кыргыз мектептеринде окутууда, кыргыз жана англис тилдеринин тарыхый лексикологиясы, семасиологиясы боюнча окуу куралдарын, типтүү жана жумушчу программаларды, лекциялык курстардын тексттерин даярдоодо теориялык материал катары колдонууга болот

РЕЗЮМЕ

диссертации Алишовой Изат Култаевны на тему: «Особенности терминов родства в разносистемных языках (на материале кыргызского и английского языков), представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности **10.02.20-сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание**

Ключевые слова: биосоциальные факторы, гиперонимия, гипонимия, социальные отношения, кровное и некровное родство, лингвокультурный аспект, ономазиология, родственные термины, топоним, этимология.

Объектам исследования выбраны термины родства в кыргызском и английском языках. Позволяет определить генетическую природу распространенных значений терминов родства в кыргызском и английском языках и их двуязычное выражение.

Предметом исследования является семантико-структурная, семантико-функциональная природа родственных терминов в кыргызском и английском языках.

Цель исследования является сравнительное изучение семантико-структурных и семантико-функциональных особенностей терминов родства в кыргызском и английском языках.

Методы исследования. В исследовании в основном использовались описательный, синхронно-сравнительный и компонентный анализ, анализ и синтез, индукция и дедукция, сравнительно-исторический методы, а также, по мере необходимости исследования, такие методы, как аналогия, моделирование, этимологический анализ.

Научная новизна результатов и степень использования:

1) разработка сравнительно-типологической модели родственных терминов в кыргызском, английском языках, имеющих общие и особые черты;

2) в двуязычии термины родства могут быть гиперонимическими-гипонимическими, гетерогенными-гомогенными, денотативными-коннотативными, нейтральными-экспрессивными / эмоциональными, главными-аддитивными, первичными-деривативными и т. д. определенное описание семейств;

3) выявление признаков, характерных для двуязычной этимологии, развития, семантического изменения, обогащения родственных связей;

4) исследование терминов родства на основе социально-лингвистических изменений в кыргызском и английском языках;

5) определение лингвокультурных этнолингвистических особенностей системы родства кыргызского и английского языков;

6) впервые термины родства в кыргызском и английском языках были перенесены из антропологии, ономазиологии и топонимического аспекта в семантико-структурное, семантико-функциональное изучение.

Область применения. Выводы и результаты исследования способствуют переводу и изучению языковых средств, связанных с родством кыргызского и английского языков, а также используются теоретически при составлении англо-кыргызского и кыргызско-английского терминологических словарей, преподавании английского языка в кыргызских школах, подготовке учебных пособий, типовых и рабочих программ, текстов лекционных курсов по исторической лексикологии, семасиологии кыргызского и английского языков. может использоваться как материал

SUMMARY

of the dissertation of Alishova Izat Kultaevna entitled “Features of kinship terms in multi-system languages” (based on the material of the Kyrgyz and English languages) for the degree

of Candidate of Philological Sciences in the specialty 10.02.20 - comparative-historical, typological and contrastive linguistics

Keywords: *biosocial factors, hyperonymy, hyponymy, social relations, blood and non-blood kinship, linguistic and cultural aspect, onomasiology, kinship terms, toponym, etymology.*

The object of the study: the terms of kinship in the Kyrgyz and English languages are chosen. It allows us to determine the genetic nature of the common meanings of kinship terms in Kyrgyz and English and their bilingual expression.

The subject of the study is the semantic-structural, semantic-functional nature of related terms in the Kyrgyz and English languages.

The purpose of the work is a comparative study of the semantic-structural and semantic-functional features of kinship terms in the Kyrgyz and English languages.

Research methods. The research mainly used descriptive, synchronous-comparative and component analysis, analysis and synthesis, induction and deduction, comparative historical methods, as well as, as necessary, research methods such as analogy, modeling, etymological analysis.

Research results and novelty:

1) development of a comparative typological model of related terms in Kyrgyz and English, having common and special features;

2) in bilingualism, kinship terms can be hyperonymic-hyponymic, heterogeneous-homogeneous, denotative-connotative, neutral-expressive / emotional, main-additive, primary-derivative, etc. a specific description of families;

3) identification of signs characteristic of bilingual etymology, development, semantic change, enrichment of family ties;

4) research of kinship terms based on socio-linguistic changes in the Kyrgyz and English languages;

5) identification of linguistic and cultural ethnolinguistic features of the system of kinship between the Kyrgyz and English languages;

6) for the first time, the terms of kinship in Kyrgyz and English were transferred from anthropology, onomasiology and toponymic aspects to semantic -structural, semantic-functional study;

Scope of research work: The conclusions and results of the study contribute to the translation and study of language tools related to the relationship between Kyrgyz and English, and are also used theoretically in the compilation of English-Kyrgyz and Kyrgyz-English terminological dictionaries, teaching English in Kyrgyz schools, preparing textbooks, standard and work programs, texts of lecture courses on historical lexicology, semasiology of Kyrgyz and English languages. can be used as a material

